

Kihelkondlikkusest ja kihelkonnanimedest

Marja Kallasmaa

eesti keele instituudi vanemteadur

Eestis on sadakond kihelkonda.

Stagnaajal ja veidi enne sedagi kritiseeris tolleaegne akadeemik Gustav Naan rahvusteadustes valitsevat nn kihelkondlikku mõttelaadi, mis tema arvates ei sobinud kokku „meie nõukoguliku tänapäevaga”. Väide põhines tõsiasjal, et rahvusteadustes – rahvaluuleteaduses, keeleteaduses (eriti murdeuurimises) ja ajaloo (eriti etnograafias) kasutati ja kasutatakse kogude maa-alaliseks liigendamiseks kihelkonda kui üksust. Nii on see tänapäevani, ükskõik, kui moodsaid meetodeid muidu järgitakse.

Miks on see nii? Aga selle pärast, et sajandite jooksul ajaloo välja kujunenud kihelkondade süsteem on piisavalt stabiilne, et võimaldada eri paikade keele, kohanimede, ainelise kultuuri jne võrdlemist, võrdlemine aga teeb võimalikuks nii eripalgeliste nähtuste kirjeldamise kui ka vajaliku teadusliku üldistuse. Ei viska ju matemaatiki prügikasti lihtsat aritmeetikat, kuigi ta võib-olla ise tegeleb kõrgema matemaatikaga.

Teiseks, iga kihelkond moodustab nii keele kui ka ainelise kultuuri poolest (nt rahvariided) omaette ajaloolise terviku. Keeleteadlased on märganud, et murrakupiirid järgivad ligikaudselt kihelkonna-piire.

Sõna *kihelkond* esiosa *kihel-* (võrdle ka *kihla vedama, kihluma, kihlad*) on germaani laen ja tähendab üldjoontes lepingut, liide *-kond* võiks tähendada seda, et lepingud haarasid mitut valdkonda (neid oli mitu), või ka seda, et leping(ud) kehtis(id) määratud alal. Osa tänapäevalgi tuntud kihelkondi oli olemas juba muinasajal.

Kust said kihelkonnad oma praegused nimed?

Seegi on olnud pikk arengutee. Üks väga levinud, kuid mitte vanim moodus kihelkonnanimi tekkimiseks on olnud see, et kirik annab nime kihelkonnale. Kirikud teatavasti on tavaliselt pühendatud mingile pühakule. Pühaku nimi on saanud kirikunimeks ja sedakaudu ka kihelkonnanimiks: *Anna, Jaani, Jüri, Mihkli, Peetri, Simuna, Maarja-Magdaleena*. Eestlased on võõrapärased eesnimed mugandanud – saksa keeles on vastavad kihelkonnanimed *St. Annen, St. Johannis, St. Jürgens, St. Michaelis, St. Petri, St. Simonis, St. Marien-Magdalenen*. *St.* nime ees on lühend algsest sõnast *sanctus* ja tähendab 'püha'.

Muidugi olid mõned pühakud populaarsemad ja neile pühendati rohkem kirikuid, oli ka ühe ja sama eesnimega pühakuid. Sel puhul, et nimed segamini ei läheks ja alati oleks täpselt teada, mis kohaga on tegemist, on kihelkonnanimiks olevale pühakunimele lisatud kohanimi, üsna sageli maakonnanimi: *Viru-Jaagupi* ja *Pärnu-Jaagupi*, *Viru-Nigula* ja *Lääne-Nigula*, *Harju-Jaani* ja *Järva-Jaani*. Aga on ka paare, kus ühe nime hargtäiend märgib mõnd muud omadust, teine on kohanimi: *Suure-Jaani* ja *Kolga-Jaani* (*Kolga-* märgib siin kõrvale jäävat, kaugemat kohta, hargtäiend on kujunenud ilmselt tähtsamast *Suure-Jaanist* vaadatuna), *Väike-Maarja* ja *Tartu-Maarja*. Mõnikord on sarnased eesnimed eesti kõrvale tundunud ühesugused: *Harju-Madise* (saksa *St. Matthias*) ja *Järva-Madise* (saksa *St. Mätthäi*).

Paljud kihelkonnad on aga säilitanud oma või asukoha eestikeelse nime. Ehkki kihelkondlikku jaotust peetakse juba muinasajast pärinevaks, ei ole tänapäeva kihelkonnad ühevanused. Vana on näiteks Saaremaal *Kihelkonna* kihelkonna nimi: tõenäoliselt oli see esimene seal kandis, seetõttu piisas nimeks ainult liigisõnast *kihelkond*. Nii on jäänud tänapäevani. Ka nt *Karja* ja *Valjala* on vanad, juba muinasajal kasutusel olnud nimed, ja tõenäoliselt kuulub siia ka nimi *Otepää*.

Mõnel varasel kihelkonnal on nimi muutunud. Nt Sangaste kihelkond on saanud oma nime Sangaste küla järgi, varasem nimi on säilinud saksakeelses nimes *Theal*, mida leidub dokumentides kujul *Thiwel, Thoyvell, Teubel, Tiyfel, Toyfell, Toyvell, Thouffell, Teuffell, Teyvill, Tehala*. See nimi võib samuti algselt olla eesti päritolu.

Vanad külanimed on saanud mitmel pool hilisema kihelkonnanimi aluseks: *Juuru, Püha, Rapla, Torma* (varem kihelkonnanimena seal *Kapstevere*, see arvatavasti samuti külanimest), tõenäoliselt vere-lõpulised *Kodavere, Pilistvere* ja *Rakvere*. Mõni talunimigi on kujune-

nud kihelkonnanimeks, niisugune on võib-olla kihelkonnana üsna hiiline *Emmaste* Hiiumaal.

Nagu *Torma* puhul nägime, ei pruugi tänapäevane kihelkonnanimi olla algne. Laiuse kihelkonda on esimest korda mainitud nime all *Womel*, *Womele*, *Wemel*, nime lähtekohaks on peetud sõna *võhmas* : *võhma* 'soosaar'. Sama sõna on tõenäoliselt aluseks Harju-Madise ala nimele, mis XIII sajandil kuulus Revala maakonna *Vomentakæ* (*võhma* + *taga*) muinaskihelkonda, hilisem kirikukihelkond aga leidub arhiividokumentides lühikest aega nime all *Lodenrode*.

Mitme nime all on esinenud praegune *Kursi* kihelkond (*Lemstevere*, *Talkhof*, *Puurmani*), nime on võrreldud Soome *Kursi*-alguliste kohanimedega, kuid peetud ka päris võõrast päritolu olevaks nimeks. Kuna *Kursi* esineb küla- ja talunimena mitmel pool mujal Eestis, on oletatud ka, et nime lähtekohaks olnud apellatiiv (üldnimi) on eesti keelest juba kadunud, tema kunagise olemasolu märgid on vaid siinseal esinevad kohanimed.

Saaremaal on ristirüütlike aegu olnud tänase *Pöide* ning *Muhu* asemel *Horele-Mone* kaksikkihelkond, mille nime teise komponendina tunneme küll ära praeguse *Muhu*, kuid esiosa edasiarendust on nähtud nii *Pöide Ardla* kui ka *Are* küla nimes. Praeguse *Jüri* kihelkonna ala muistne nimi oli *Ocrelæ*, mis kadus käibelt juba varakult, hilisemat kirikukihelkonda tunti alguses *Vaskjala* nime all.

Läänemaa Karuse on olnud varasemais ürikuis *Cozzo*, millega Paul Ariste on võrrelnud soome keele sõna *kotsamo* 'lai madal voor või kõrge palu'. Sõna on tõenäoliselt eesti keeles kunagi olemas olnud, praegu esineb see tüvi vaid kohanimedes: Saaremaal *Kotsma küla*, Võnnus *Kotssaare*.

Kihelkonnanimedest on näha, et nad arenesid sajandite jooksul. Tänapäeval leidub algseid, muinasaegseid nimesid, kuid enamasti on kasutusel pühakute nimedest mugandunud kihelkonnanimed.